

השיר שהסתתר בין הכתוביות

על הפזמון האלתרמני המוקדם "תל אביב"¹

זיוה שמיר

בעקבות פעולות הצלה שערך חוקר הקולנוע יעקב גרוס בשנת 2010 לשם חידושו של סרט התעמולה "לחיים חדשים" משנת 1934 (ייעוץ: אליהו הכהן), נחשפה תגלית בלתי צפויה. מתברר שביחד עם שלושת הפזמונים המופרים שחוברו לסרט זה "שיר בוקר", "שיר הכביש" ו- "שיר עמק" חיבר אלתרמן פזמון נוסף בשם "תל אביב". פזמון זה הולחן אף הוא בידי דניאל סמבורסקי, כמו שלושת "אָחיו" הידועים, אך הוא הסתתר כל השנים בין כתוביות הסרט, ודבר קיומו לא נודע.

שלושה מארבעת הפזמונים של הסרט היו אפוא לשירי זמר פופולריים – מופרים ואהובים – ואילו הרביעי שנחבא אל הכלים צלל לתהום הנשייה. כבר הזכרתי שלא גרם מזלו של הפזמון האלתרמני הנושן הזה: הוא נשאר מיותר בקרן זוית גם לאחר שנחשף ונתגלה. כיום רק חוקרי התרבות הארץ-ישראלית בענפי הספרות והקולנוע עשויים למצוא בו עניין.

אף-על-פי שיש לו לחן שחובר למען הסרט "לחיים חדשים" ובוצע בסרט, סיכווי להיכנס ל"מחזור הדם" של הזמר העברי ולהתפרסם כמו שלושת "אָחיו" הגדולים בטלים בשישים. עת לכל חפץ, והפזמון "תל אביב" איבד את "המומנטום" שלו (למען האמת, גם הלחן של סמבורסקי לשיר זה איננו ממיטב לחניו). הפזמון "תל אביב" אינו כלול כמובן בשני הכרכים של "פזמונים ושירי זמר" בעריכת מנחם דורמן, שיצאו לאור לפני חישופו, אך הוא כלול באתר "זמרשת" (פרויקט חירום להצלת הזמר העברי המוקדם), ואלה מילותיו:

אָרץ מְשֻׁפֶּלֶת
אָרץ נְדַחַת

¹ פורסם ב"חדשות בן עזר" (המוזה קלת הכנפיים: על פזמוניו של נתן אלתרמן), גליון 1749 23/05/2022

חול וגמלת
ים וקדחת

מי זה ידע מדוע ולמה
כה עצובה את בת לא רחמה
עד שאמרנו בואו נלכה
עורה החול כי מלט עליך
אבן ומלט
יד מתברזלת
דך נסללת
עיר שרה שיר

ככה ערב רועם
ככה עמל פועם
אנו נציב
קיר וחומה ותל
עיר לאמה ואל
עיר לתפארת היא תל אביב

עיר האזיני
פה השתטח
עדר חמסינים
עז ובוטח
את החולות כאן רוח הניעה
נומו נא, נומו, איש לא יפריע
עד שאמרנו בוא נבואה
שיר מחננו עז וגבוה
להב ונחשת
רהב חרשת
ככה נכבש את שר המדבר
ככה מוטור סובב
ככה קיטור צורב
הי גלגלים
גל וגלגל וגיל
קל העמל, קליל

הוא עֲמָלָנוּ בְּלִי עַל כְּבָלִים

אָרֶץ מְשֻׁפָּלָת
אָרֶץ מוֹלְדָת
זְרוּעַ גּוֹאֲלָת
לָךְ מֵיַעֲדָת
עוֹרִי, מְנַעֵי נָא עֵין מְדַמֵּעַ
אָנוּ הַתְּחַלְנוּ אֶף נְסִימָה!

מבצעו של השיר בסרט "לחיים חדשים – רובם עולים חדשים – לא הבינו את התמליל, והמירו את ה"קדחת" ב"קרחת", את "גמלת" ב"גם מלט" (בתכנייה נכתב בגרמנית; "Und Zement") ואת "מתברזלת" המירו במילה חסרת משמעות ("מתברזרת. "). לא מפליא הוא הדבר שהמקהלה ששרה את השיר הבינה במוזיקה יותר מאשר בתמליל שהונח לפניה: אף-על-פי שמדובר לכאורה בפזמון קל, ולא בשיר "קנוני", הטקסט אלתרמני כתוב באוצר מילים כלל לא פשוט. הוא מלחיים אלה לאלה צירופי מילים מן המקורות הקדומים, מספרות ההשכלה ומשירי הזמר של תקופת חיבת ציון, ומצרפם אל יסודות מודרניים בתכלית.

כך, למשל, המילים "בַּת לֹא רְחֵמָה" אינן רומזות רק למקור המקראי (הושע א, ו), אלא גם לשירו של יל"ג "אחותי רוחמה" (גם משום שיל"ג גם היה הראשון שחיבר שיר בשם "תל-אביב"). המילים "בואו נלכה" רומזות לתנועת ביל"ו – ראשי תיבות של "בית יעקב לכו ונלכה" (ישעיהו, ב, ה) – ולתחילת ההתיישבות בארץ ישראל. המילים "עוֹרָה הַחֹל" מתכתבות עם המילים "עוֹרוֹ אֲחִים" מן השיר הידוע שכתב המלחין א"צ אידלסון לרגל כניסת צבא אלנבי לארץ בעשור הראשון של העיר תל-אביב.

לשיר "תל אביב" עשויה להיות כיום חשיבות לא מבוטלת לחקר אלתרמן, כי בו נולדו שירים משירי "רגעים" ומשירי "כוכבים בחוץ" שבמרכזם תיאורים של הולדת הרחוב – שירים על בנייתו של בית חדש או על סלילתו של כביש חדש (כגון "הרוח עם כל אחיותיה", "יום הרחוב" ו"מערומי האש"). כמו ב"כוכבים בחוץ" אין השיר מייפה את העיר, או מפאר את המלאכה הנעשית בה, אלא מציג תיאור ריאליסטי, נטול מחלצות של הדר ותפארת, אך מוסתר מאחורי שבעה צעיפים של לשון פיגורטיבית נפתלת. הפזמון "תל-אביב" מתאר את העבודה הקשה הכרוכה בבנייתה של עיר, את הרעש והלכלוך ואת הבהמות המתעלפות בצמא. הוא מתאר את הקושי הפיזי הכרוך בבנייה, אך גם את תחושת ההקלה שחשים הבונים בנדעם שאין הם עבדים ששוט הנוגש מונף על ראשם. בארצם הם בונים הם עיר בעבורם ובעבור ילדיהם, מבלי שמישהו ירדה בהם.

אם נפשיט את השיר האלתרמני הנידח הזה ממחלצותיו המטפוריות, הרי שנאמר בו בפשטות שהשרב הכבד רבץ על הארץ עד שבאו החלוצים ופתחו במלאכת הבנייה. ואולם, במקום אמירה פשוטה וישירה, מתואר כאן בעקיפין, באמצעות המילים "יעדר חמסינים", "עדר של בהמות משא – חמורים, סוסים או גמלים – שמביא על גבו את שקי המלט לבניין העיר ומשתטח בחמסין על החול החם בגרון ניחר מצמא. זוהי התשובה הארץ-ישראלית, הפשוטה והאנטי-הרואית, לתיאור המיתולוגי של ביאליק ב"מתי מדבר": "לא עדת כפירים ולבאים יכסו שם עין הערבה, [...] על יד־אֶהְלִיָּהֶם הַקְדָּרִים מוֹטְלִים בַּחֲמָה עֲנָקִים, / בֵּין חוֹלוֹת הַמְדָּבָר הַצְּהָבִים כְּאֲרִיּוֹת לְבָטַח יִרְבְּצוּ."

התיאור המטפורי של "יעדר חמסינים", ההופך את השרב לעדר בהמות, הוליד תיאורים דומים ביצירתו המוקדמת של אלתרמן כמו, למשל, תיאורם של "חמורים [...] המומי שאון ועיפי חמסין" (בשיר "שוק", "רגעים", א, עמ' 21). אפשר להשוותו גם לתיאור הרעשים הבוקעים ממפעלי התעשייה בתל-אביב המדומים אצל אלתרמן לקולותיהן של הבהמות בטבע הפתוח: "תשמע את בתי-החרשת שלה / שואגים בג'מוסים בחולה!" (בשיר "מאה ימים ליריד"; "רגעים", א, עמ' 294 – 295). מתיאור כזה נולד אפילו תיאורו של בשיר "קנוני" כדוגמת "יום הרחוב" (מתוך "כוכבים בחוץ"): "עיר ואם [...] עם הפך בחול את נופלת". מתברר אפוא שגם בשיר כה פשוט ונידח, שנשכח כל השנים בקרן זווית, יש יסודות אלתרמניים שלימים תפחו ונתפתחו לשירים האהובים של "כוכבים בחוץ", שלחם לא נס גם שמונים-תשעים שנה לאחר שנכתבו.

המילים והדימויים בפזמון הנידח "תל אביב" משקפים את סגנונו האסוציאטיבי הייחודי של אלתרמן, הניכר היטב כבר בשלב מוקדם זה של כתיבתו. אופיו המרדני של הסגנון מתבטא בהפניית עורף לכל צירוף כבול ולכל מליצה. במקום הצירוף הכבול "ים וקדם", מופיע כאן הצירוף הפרוע "ים וקדחת" (שבו למילה "קדחת" יש הוראות אחדות: היא מציינת את מחלת המלאריה שתקפה רבים מחלוצי העלייה השנייה, את החולות הקודחים מחום, ובלשון העגה מילה זו מציינת גם את המחסור והרעב של בוני העיר. (במקום לדבר על שפלת החוף, מתאר השיר "אָרֶץ מְשֻׁפָּלֶת". שפלת החוף – ביחד עם המילים מתחומי חרשות הברזל ("יד מתברזלת", "להב ונחשת", "רהב חרשת") נקשרת כמובן לפלשתים, ומכאן קצרה הדרך לשורה: "עורה החול כי מלט על־יד" (בדומה לפסוק המקראי "פלשתים על־יד שמשון").

כאן מתחוללת כאן מלחמה עזה בין בוני העיר לבין "שר המדבר", "ואלה מבטיחים לכבוש את השממה ולהקים "עיר ואם". הצירוף הכבול "עיר ואם" אינו נזכר כאן, אך נזכרת כאן, אחת האימהות – רחל – שאליה פונה השיר במילים "מנעי נא עין

מְדַמֵּעַ) "והשוו: ירמיהו, לא, יד-טו). הבנים ששבו לגבולם מארץ אויב יכבשו את
"שֵׁר הַמְדַבֵּר, "ויפריחו את השממה. הבטחה דומה השמיע שירו של אלתרמן "שיר
הכביש", משירי הסרט "לחיים חדשים":

הַדָּ, פְּטִישׁ, עֲלֵה וצָנַח!
כְּבִישֵׁי בְּטוֹן בְּחוֹל נִמְתַּח
עוֹרֵי שְׂמֵמָה, דִּינְךָ נִתְּדָה
אָנוּ בְּאֵים לְכַבֵּשׁ אוֹתְךָ!

דוּד בּוֹעֵר בְּאֵשׁ
הַמְכַבֵּשׁ כּוֹבֵשׁ
הֶלְאָה, הֶלְאָה רֶשׁ,
כֹּחַ יֵשׁ וַיֵּשׁ!

הַדָּ, פְּטִישׁ...

דוּד הַזֹּפֶת חֵם
יָד נוֹטֶפֶת דָּם;
כָּכָה בֶּן אָדָם
בְּמַדְבֵּר נִלְחָם!

הַדָּ, פְּטִישׁ...

כיבוש השממה נקשר כאן אסוציאטיבית לכיבוש הארץ, כנרמז מן המילים:
"הַמְכַבֵּשׁ כּוֹבֵשׁ [...] הֶלְאָה רֶשׁ" המזכירות את דברי העידוד של משה לעם לפני
הכניסה לארץ ("עֲלֵה רֶשׁ [...] אֶל-תִּירָא וְאֶל-תִּתַּחַת"; דברים א, כא), וכן את דברי
יהושע לפני כיבוש הארץ בשירו של ביאליק "מְתִי מְדַבֵּר האחרונים", דברים ש"גס'
הַמְדַבֵּר הַנוֹרָא, הַמְדַבֵּר הַרִיק, / עוֹנֶה אֶתְרִיו: 'שְׂרָאֵל! קוּם רֶשׁ. "'!המלחמה במדבר
נקשרת כאן אסוציאטיבית בתיאור כבישתו של כביש ובאמצעות השורש כב"ש
נקשר סיפורו של כביש בעיר העברית הראשונה לסיפור הישן-חדש של כיבוש
השממה ושל כיבוש הארץ בימי יהושע בן-נון.